

Daneš, František

Sémantická struktura větného vzorce

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 45-49

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120041>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SÉMANTICKÁ STRUKTURA VĚTNÉHO VZORCE

0. V závěru svého referátu na minulém zasedání naší komise¹ jsem se zmínil o tom, že při popisu syntaktické složky jazykového systému a jejího fungování bude nutno zkoumat i sémantické koreláty gramatických větných vzorců. Ve svém dnešním příspěvku chci se stručně zmínit o této sémantické složce syntaktického popisu. (Navážu přitom na stať Dokulilovu—Danešovu z roku 1958.)²

1. Můžeme si položit otázku, čemu vlastně gramatické větné vzorce slouží. Opřeme-li se o Mathesiovu funkční koncepci popisu jazyka, založenou na rozlišení funkční onomatologie a funkční syntaxe, můžeme říci, že při tzv. syntaktickém aktu usouvztažňovacím větný vzorec pospojovává (uvádí v jistý vzájemný vztah) jednotlivé významy příslušné množiny jednotek pojmenovacích. To je základní a hlavní funkce větného vzorce. Přitom je ovšem jasné, že se významy pojmenovacích jednotek na rovině syntaktické neztrácejí, nýbrž nabývají nové funkce, vytvářejíce jistý „syntaktický význam“ dané věty (větné výpovědi). Tak např. z množiny pojmenování (uvádím je v tzv. slovníkové podobě) *dopis, psát, Jenda*, usouvztažněných gramatickým vzorcem (nebo: dosazených do vzorce) $S_1 \rightarrow VF \rightarrow S_4$ vzniká věta *Jenda píše dopis*, v níž jednotlivá pojmenování nabyla těchto dílčích funkcí: původce činnosti, aktuální činnost, rezultat činnosti. (Stranou nechávám problematiku morfoloickou a odkazuji v té věci na Mathesiovo pojetí morfologie, podle něhož slouží jak onomatologii, tak syntaxi, a na mé pojetí „morfologických paradigmatických variací“ s jejich tříděním na variace syntakticky vázané a syntakticky závislé nebo nezávislé proměnné.)³

Můžeme tedy říci, že syntaktický význam je výslednicí vzájemné souhry lexikálních významů (příslušných pojmenovacích jednotek) a jejich syntaktických funkcí a vztahů určených daným větným (gramatickým) vzorcem. Řečeno jinými slovy: významová (sémantická) struktura věty je jistou generalizací (jednou z několika možných) příslušných lexikálních významů, uskutečněnou a řízenou větným vzorcem (anebo ještě jinak řečeno, sémantická struktura věty je syntaktickou projekcí daných lexikálních významů).

¹ Srov. František Daneš, *K systematickému syntaktickému popisu slovanských jazyků*, Slovo a slovesnost 26, 1965, 112–118.

² Miloš Dokulil a František Daneš, *K tzv. významové a mluvnické stavbě věty*, O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1955, 231–246.

³ Srov. stať citovanou v poznámce 1 a studii *Opyt teoretičeskoj interpretacii sintaksičeskoj mnogoznačnosti*, Voprosy jazykoznanija 1964, č. 6, 3–16.

Tento závěr je v soulase se základním naším předpokladem, že dichotomie formy a funkce (významu) existuje na všech rovinách jazykové stavby, tedy i na rovině syntaktické. Je-li tomu tak, pak ovšem můžeme i zde očekávat existenci Karcevského „asymetrického dualismu“ vztahu formy a funkce. A vskutku: Jestliže větný vzorec $S_1 \rightarrow VF \rightarrow S_4$ obsadíme některými jinými lexémy (neboli: jestliže týmž větným vzorcem usouvztažníme některé jiné pojmenovací jednotky), jako např. *mléko, voda, obsahovat; Jenda, starosti, mít; otec, zbabělost, nenávidět; bratr, zemětřesení, zažít*; apod., dostaneme zcela jiné významové struktury; tuto vlastnost větného vzorce bychom mohli nazvat jeho polysémií. A naopak, mohou existovat dva rozdílné gramatické větné vzorce, jako např. $S_1 \rightarrow VF \rightarrow S_4^2$ a $S_1^2 \rightarrow VF_{\text{pas}} \rightarrow S_7^1$, které, jestliže budou obsazeny týmiž lexikálními jednotkami (nikoli ovšem jakýmikoli), např. *předseda, horník, vyznamenat*, budou představovat sice dvě různé věty, avšak se shodnou strukturou významovou (totiž: agens — actio — patiens). V tomto případě můžeme prohlásit oba větné vzorce za syntaktický synonymní (nikoli ovšem v plném rozsahu). Spojíme-li oba poznatky v jedno, dospíváme k výsledku, že větný vzorec $S_1 \rightarrow VF \rightarrow S_4$ je syntakticky polysémní a že v jednom ze svých syntaktických významů je jeho synonymním vzorcem vzorec $S_1 \rightarrow VF_{\text{pas}} \rightarrow S_7$. (K otázce synonymie se ještě vrátíme.)

2. S našimi dosavadními výklady je spjata jedna principiální otázka: v jakém smyslu užíváme výrazů „význam/ový“ a „sémantický“ v našich syntaktických úvahách? Označujeme termíny jako „agens“, „činnost“ atp. jevy jazykové, anebo popisujeme vlastně něco, co by bylo možno nazvat „logickou sémantikou“ univerzální, nezávislou na různosti vyjádření v různých přirozených jazycích?

Odpověď můžeme hledat srovnáváním různých jazyků (neboli pomocí překladu): Zcela běžnou událost, jakou je např. skutečnost, že nějaká osoba má nepříjemný pocit působený stavem jisté části jejího těla, lze zachytit a podat touto českou, ruskou a anglickou větou:

- (1) *Jana bolí hlava.*
- (2) *U Ivana bolit golova.*
- (3) *John has headache.*

Na první pohled je zřejmé, že se tyto tři věty liší svou gramatickou strukturou (představují realizaci různých větných vzorců). Avšak nejen to, liší se i svou strukturou významovou. Předběžně a provizorně bychom tyto struktury mohli popsat takto:

- (1) agens — actio — patiens
- (2) agens — actio — localisatio
- (3) possessor — relatio possessionis — possessum

Jinými slovy řečeno: reálně existující vztahy mezi jevy skutečnosti lze jazykově prezentovat různým způsobem, různými jazykovými strukturami, a to různými nejen co do zvukové a gramatické formy, ale též po stránce významové (sémantické). A právě tento fakt svědčí o tom, že větné struktury významové jsou záležitostí jazykovou a stávají se právem předmětem lingvistické analýzy.

3. Srovnání oněch tří vět však ukazuje ještě jinou zajímavou věc: slovosledná podoba všech tří je (v příslušných jazycích) počítována jako neutrální, přestože na počátku každé z nich stojí jiný gramatický větný člen (v případě (1)

Obj./S₄, ve (2) Adv.Det./u + S, ve (3) Subj./S) s různou větně sémantickou platností. Přitom však všechny tyto tři výrazy, stojící v čele věty, mají něco společného: je to vždy jméno osoby, která zakouší onen nepříjemný pocit. Zdá se tedy, že jaksi v pozadí za různými formálně gramatickými a významovými strukturami různých jazyků existuje jistá jediná, univerzální „obsahová“ struktura, kterou ovšem — jsouce neschopni vyjadřovat se jinak než nějakým jazykem, který má svou vlastní, osobitou významovou strukturu — nedovedeme adekvátně postihnout (v našem výkladu jsme si pomáhali těžkopádnými opisy, jako „jistá osoba zakouší pocit...“). Přitom je ovšem jasné, že smyslem jazyka, cílem jazykových projevů je právě „nějak“ sdělit onen mimojazykový obsah.

I když není pochyb o tom, že významová struktura věty nějak odpovídá mimojazykové obsahové struktuře příslušné sdělované události, není s ní v zásadě totožná (i když se s ní často kryje). Mohli bychom říci, že i významové struktury větné jsou výrazovým prostředkem k vyjádření mimojazykových obsahů.

Z dosavadních našich úvah by tedy vyplývalo, že při sémantické interpretaci výpovědi přirozeného jazyka bychom měli brát v úvahu následující tři roviny, z nichž první patří do sféry přirozených jazyků, druhá do sféry logiky:

(1) ——— význam	————— sféra přirozených jazyků	} sémantická sféra
(2) ——— obsah	————— sféra logiky a gnoseologie	
(3) ——— jevy vnější skutečnosti		} sféra objektů a událostí

Zatímco dichotomie (3) — (2) (1) je evidentní, je rozlišení (2) — (1) hypotetické. Zdálo by se na první pohled, že logická sémantika, jak je zpracována u sémantiků (Frege, Carnap, Quine, Reichenbach aj.) potvrzuje náš předpoklad existence (2); termíny jako reference (denotace, extenze, popř. též „naming“) se vztahují k (3) a termíny význam (meaning), intenze (popř. též designace) by patřily rovině (2). Quine⁴ poznamenává, že by bylo vhodné rozlišovat teorii významu a teorii reference a že by se termínu sémantika patřilo užívat jen ve vztahu k první z nich. S rozlišováním mezi (1) a (2) souvisí i termíny, jichž se v logice v této souvislosti leckdy užívá a jež jsou důležité pro naši úvahu, totiž *věta* a *propozice* (či soud). L. Tondl⁵ např. říká, že lze za intenzi věty pokládat (větě odpovídající) propozici, přičemž se propozice nepovažuje za kategorii subjektivně psychologickou, ale za postulovaný nebo konstruovaný objekt konceptuální povahy, abstraktní entitu. Propozice se pokládá za „logický význam věty“, za její „překladovou konstantu“ nebo konstantu při paratrázích (tedy právě náš obsah). (Srov. např. Quine, *Word and Object*, 206.)

⁴ W. van Orman Quine, *Notes on the Theory of Reference* v knize „From a Logical Point of View“, New York, 1963, s. 130.

⁵ Ladislav Tondl, *Problémy sémantiky*, Praha 1966, s. 165, 167. Srov. též u Quinea: „... propositions would be said to be the meanings of eternal sentences“ (*Word and Object*, Cambridge, Mass., 1965, 201) nebo „Propositions, if one must have them, are better viewed as meanings of statements, as Frege pointed out, not as what are named by statements“ (*From a Logical Point of View*, 109).

Mezi logiky není ovšem v této věci jednoty, jednak pro jisté teoretické a filosofické implikace spojené s konceptem propozice, jednak proto, že jeho potřebnost (nezbytnost) v logických úvahách se jeví spornou. Tak např. Quine (W. & O., 206 nn.) dovozuje, že se lze bez tohoto konceptu obejít. (To nepochybně souvisí s jeho pojetím významu: problematiku významu lze redukovat na otázku, zda něco má význam (tzv. otázka signifikance), na otázku stejnosti významu (synonymie) a na problematiku analytičnosti výroků, přičemž „významů samých, jakožto nejasných [obscure] intermediárních entit, je možno docela dobře se zříci“ — srov. *From a Logical Point of View*, 22.) Také Reichenbach soudí, že není nutně zapotřebí třetí věci mezi větou (jakožto jazykovým výrazem) a „situací“ (R. tím myslí nějakou událost, „state of affairs“, která tvoří denotát věty), kterou někteří logikové postulují a nazývají propozicí. Připouští však — a to je pro nás důležité — že někdy, např. u dvojic vět typu „Peter drives the car“ a „the car is driven by Peter“ (tedy dodejme, u vět synonymních) je rozlišování mezi větou a propozicí užitečné: v našem případě dvě různé věty reprezentují jednu a touž propozici.⁶

Bohužel však v pracích logiků se mezi (2) a (1) vlastně nerozlišuje; uvádějí se příklady z přirozených jazyků (podle znalostí autorů) a interpretují se sémanticky bez zřetele k distinkci, o níž nám tu jde. Domnívám se však, že může být užitečné „vypůjčit si“ termín *propozice* a dát mu výhradně takovou platnost, jak vyplývá z našeho schématu, tj. „obsahové“ struktury větné výpovědi, překladové konstanty či invariantu. (Ostatně i logici užívají ho většinou spíše v tomto smyslu.)

Naše pojetí tedy předpokládá „dvoji sémantiku“: (1) sémantiku konkrétního přirozeného jazyka a (2) sémantiku „univerzální“ či logickou. Terminologicky by lze (alespoň v češtině) fixovat toto rozlišení výrazy „významový“ pro (1) a „obsahový“ pro (2). Nechávám tu ovšem stranou filosofické implikace našeho předkladu. Navrhuji jen jisté hypotetické schéma, které nám usnadňuje popisování a vysvětlování některých faktů přirozených jazyků. A není jistě bez zajímavosti, že předpoklad existence významové roviny nezávislé (alespoň teoreticky) na přirozených jazycích se objevuje u J. Mukařovského (i když v interpretaci spíše psychologické a ve vztahu k pojmenování): „...oblast jazykových významů a svět věcí, který se — rovněž v podobě souborů významů — obráží v mysli člověka, stojí proti sobě jako dva systémy významové...“⁷

Toto naše pojetí má pochopitelně důsledky pro chápání synonymie vět. Je zřejmé, že lze uvažovat o dvou druhích synonymie: (1) synonymní jsou takové dvě věty, jejichž významová struktura je stejná; (2) synonymní jsou takové dvě věty, jejichž obsah je stejný (tj. obsahují jednu a tutéž propozici). Je zřejmé, že pojetí (2) je širší: české věty *Jendů bolí hlava*, *Jendovi bolí hlava*,⁸

⁶ Hans Reichenbach, *Elements of Symbolic Logic*, New York 1966, s. 15.

⁷ Jan Mukařovský, *Genetika smyslu v Máchově poezii*, ve sborníku „Torso a tajemství Máchova díla“, Praha 1938. — Pokud jde o vztah logiky a psychologie, viz např. zajímavý výklad J. Piageta v knize *Psychologie inteligence* (čes. překlad, Praha 1966, s. 29 n.).

⁸ Záměně akuzativu dativem (*Jendovi*) odpovídá změna významové struktury. „Jenda“ zde nefiguruje jako předmět (patiens) činnosti, nýbrž jako její účastník (typické pro dativ!), kde osoba, již se věc nějak týká, konkrétně, jež je nositelem jistého stavu (srov. Mikův „stavový dativ“ — nelze však souhlasit s tím, že jde o dativ volný: naopak, je relevantní součástí příslušného větného vzorce $S_1 - VF - S_2$). — Naproti tomu u rus. typu s předl. u

Jenda má bolení hlavy jsou synonymní podle kritéria (2), nikoli však podle (1), kdežto věty *Předseda vlády vyznamenal úderníky* a *Úderníci byli vyznamenáni předsedou vlády* jsou synonymní podle obou kritérií (ovšem jen v tom smyslu, že jde o konfiguraci týchž sémantických elementů, nikoli však o tutéž konfiguraci).

4. Na závěr bych se stručně vrátil k výchozímu bodu našich úvah, k Mathesiově koncepci jazykového rozboru. Je známo, že dvě jeho fundamentální teze jsou tyto: (1) jazykovědný popis lze nejlépe koncipovat z hlediska dvou základních psycholingvistických aktů: pojmenovávacího a usouvztažňovacího (větovného) a (2) základním analytickým postupem je synchronní konfrontace jazyků (s cílem jejich lingvistické charakteristiky), založená na funkčním přístupu (výchozími jsou společné vyjadřovací potřeby lidí). Je překvapující, že obě tyto teze jsou dnes potvrzovány výsledky sousedních disciplín: tak současná psychologie řeči dochází k závěru, že proces vytváření promluvy mluvčím lze rozložit na řadu následných rozhodnutí, která probíhají na dvou úrovních: lexikální a syntaktické (srov. např. u J. B. Carrolla.⁹) A pokud jde o druhou tezi, potvrzují ji, jak jsme naznačili, práce současných logiků: není jistě náhodné, že např. Quine, který — podle našeho soudu — má vynikající smysl pro specifičnost přirozených jazyků, přikládá, jak jsme viděli, ve svých úvahách o významu takovou důležitost překladu, parafrázi a synonymii: jejich společným jmenovatelem je konfrontace výrazů (ať už různých jazyků, nebo téhož jazyka), jakožto nejlepší cesta k zjištění univerzálních logických elementů a struktur sémantických. To je jistá analogie Mathesiových „obecných potřeb výrazových a sdělovacích, společných veškerému lidstvu, na něž můžeme uvést výrazové a sdělovací prostředky, jež jsou v každém jazyku jiné“; ovšem cíl obou věd, logiky a lingvistiky, je různý: nás lingvisty zajímá „jak“ (se vyjadřují pomocí přirozených jazyků univerzální sémantické elementy a struktury), logiky naopak zajímá „co“ (se vyjadřuje přirozenými jazyky, totiž právě ony univerzálie).

Ve svém příspěvku jsem ovšem mohl jen velmi povšechně naznačit několik základních myšlenek. Nejbližším úkolem, zdá se, bude pokusit se poněkud soustavněji zjistit a objektivním způsobem popsat různé větné významové kategorie a struktury; že bude při tom metoda porovnávací důležitou pomocí, je nábledni.

(„U Ivana...“) nelze přehlédnout vztah ke konstrukcím typu *U Ivana jest děngi* (tedy k vztahu prosté „přináležitosti“ něčeho k někomu). — Srov. ovšem i v češtině možnost posesivní struktury *Jenda má bolení hlavy*.

⁹ J. B. Carroll, *Language and Thought*, Englewood Cliffs, 1964, s. 50.

